

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР МЕТАФІЗИЧНОГО ТЕКСТУ ВАСИЛЯ СТУСА

Г.Б.Райбедюк

(кандидат філологічних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

Статтю присвячено дослідженню антропологічних аспектів метафізичного тексту Василя Стуса. Антропологічна модель поета розглядається в контексті української та європейської художньо-філософської традиції.

Статья посвящена исследованию антропологических аспектов метафизического текста Василия Стуса. Антропологическая модель поэта рассматривается в контексте украинской и европейской художественно-философской традиции.

Гуманістика кінця ХХ століття позначена антиметафізичною спрямованістю. Особливим чином означена ситуація характеризує постструктуралізм із його пантекстуальним художньо-філософським мисленням та позитивістськими настановами щодо псевдозречення «вічних» питань буття. Ця тенденція, котра спричинила послаблення уваги науковців до цілісного знання про людину як гносеологічний суб'єкт і як діяльну особистість, вимагає сьогодні актуалізації антропологічного методу дослідження літератури, з'ясування її антропологічних (етико-екзистенційних) завдань. Останніми роками у філософії та літературознавстві поступово усталюється антропологічний аналіз, зумовлений «спротивом до сучасної теоретичної моделі та інтересом до позаформально-структурних вимірів тексту і загалом літератури» (1, 7). Антитезою до деструктивних процесів у житті й літературі, починаючи з другої половини ХХ століття, постає метафізична проблематика, що традиційно кореспондується із прагненням пояснити «реалії особливого гатунку» (2, 117).

Метафізика художніх творів європейських авторів, що з'явилися в останні десятиріччя, постає в тому новому «саяві», що його чеський філософ Ян Паточка означив як «антропологічну» метафізику, основним аспектом якої він визнав «гуманізм, дотепер прихований, її антропоцентризм, вимогу поставити людину чи тільки вирішальну її сторону – суб'єкт, дух – у центр і на вершину універсуму» (3, 22). У зв'язку з цим дедалі помітнішим фактом сучасної філологічної науки стає літературознавча антропологія, зумовлена тенденціями філософської та соціокультурної реабілітації людської особистості. Антропологічних підходів до інтерпретації вимагають головним чином ті тексти, художні смисли яких конститууються антропологічним вектором відображення буття й осягнення місця людини в ньому. Саме до таких українських поетів належить В.Стус, у творчості якого багатоаспектно розглядається основне антропологічне питання: «Що є людина?». У центрі художніх осяянь митця, за його ж словами, перебуває *відгадка віщих таємниць*. У цілому творчий спадок поета асоціюється з «метафізичною книгою буття людського духу, приреченого виростати всередину» (4, 330). Об'єкт його творчого осмислення лежить не стільки в онтологічній, скільки в екзистенційній площині. Він артикулює «глибоко особистісне переживання присутності сакрального в профанній реальності й у причетності трансцендентних цінностей до фізичного й історичного світу» (5, 26).

Для В.Стуса найголовнішою проблемою стала «людина і світ», а всі інші контексти – лише напрямки розкриття головного інтересу» (6, 2). Вектор його особистісних та соціальних інтенцій, функціонуючи в морально-естетичній площині, веде до розгадки таємниці людської особистості. Вірші поета акцентовані виразним і гострим контроверсом між конструктивним і деконструктивним у житті й літературі. У статті «Очима гуманіста» він пише про важливість для кожного залишатися самим собою в світі, який «нібито й збудовано спеціально для того, щоб знеосібнити кожен людську індивідуальність» (7, 204). Ідея утвердження гуманістичного начала буття структурує гуманістичну енергетику, стаючи смислотвірним центром більшості текстів поета. «Радіння і боління» людини, за його ж словами, визначає сутність авторських рефлексій того, що він сприймає та відтворює. У

цьому ж ракурсі відбувається й напрям художнього мислення В.Стуса, спосіб конструювання ним «фігури автора» (М.Фуко). Однак, незважаючи на те, що творча постава поета давно «відкрита» й до певної міри канонізована, він і досі залишається в літературознавчому дискурсі «не прописаним». Означений нами аспект його поезики ще не став вихідною точкою літературно-критичної рецепції доробку митця, а відтак об'єктом спеціального наукового вивчення, незважаючи на численні й різноаспектні розвідки про нього (праці І.Дзюби, М.Коцюбинської, Ю.Шереха й ін.). Має цілковиту рацію К.Москалець, констатує у передмові до першого тому розпочатого 2007 року дванадцятитомного видання спадщини поета, що для «українського літературознавства Василь Стус і досі залишається надто недосяжним на підкорених ним верховинах духу» (5, 25).

Техніка антропологічного аналізу уможлиблює, на наш погляд, розгляд текстів В.Стуса з гранично об'єктивних позицій. У центрі його художнього осмислення – онтологічні універсалії та екзистенційні характеристики людини. Висвітлення деяких аспектів антропологічного дискурсу у творчості поета визначає основну мету нашого дослідження. На особливу увагу в цьому сенсі заслуговують такі питання: антропоцентризм як світогляд митця, феноменологічна концепція тілесності (тіло/дух), метафізична тема смерті, топос долі (офіри), особистість як суб'єкт досвіду (досвід свободи, досвід вибору, досвід «самособоюнаповнення»). Точкою відліку інтерпретаційної моделі обираємо текст поета, посередництвом якого досліджується людина в різних аспектах її буття. Така нова наукова рефлексія «має можливість розкошувати в напрацюваннях різних концепцій людини – екзистенціалістських, персоналістських, психоаналітичних, феноменологічних, герменевтичних, філософсько-антропологічних, релігійних тощо» (8, 60).

За монолітною спадщиною В.Стуса стоїть чітко окреслена особистість зі своєю неспростовною правдою про сутність людини, уболіванням за неї, бунт проти перетворення «людини на функцію в СРСР» (Ю.Шерех). Його дисидентський радикалізм спільно з трагічним сарказмом витворює пекельні картини, що асоціюються із кафкіанськими макабричними сюжетами чи сюрреалістичними візіями Сальвадора Далі, в яких людина почуває себе неприкаяною, внутрішньо понівеченою (*так течія приземлених бажань, / ласуючи парсун потворні трумни, / мене затисла в шпарі животіння / і вимовила владно: – Так живи...*). Її повсякчас переслідує відчуття зібганості та власної чужості у світі. Творчість поета оприявнює «гримасу індивідуального болю» через специфічні метафори, опірні слова яких семантично знакують екзистенційний стан відчаю, жаху. Їх домінантна семантика корелює з психічним станом ліричного героя (*зоря на біль скипіла; сколок місяця висне над сопками; крига нагло зібганих сліз*). У «болездатності» (М.Кодак) В.Стуса закладена загальнолюдська культура привласнення «чужого» болю (*прости мені, любове, цю жагу до мучених; твоїм нещастям серце пойнялось моє*). Разом із тим, В.Стус чітко відрефлексував у слові своє відкриття людини, що *творить сталий світ на збіглій хвилі*. Він доводить, що на «торзі життєвім» тільки людина – «і щойно тоді, коли вона є викштальтованою особистістю, – може піднятися над своїм фізично й соціально зумовленим існуванням, опинившись, відтак, у позачасовому й позапросторовому центрі буття» (5, 18). У ранній статті «Най будем щирі» (1964), В.Стус акцентує етичний імператив письменника (а через нього – й естетичний) як здатність залишатися самим собою навіть в умовах «межичасся». Саме він, на переконання поета, стає запорукою «естетичного освоєння світу – як об'єктивного, так і свого власного» (7, 190). Через те, як зауважує Л.Тарнашинська, «таким потужним є гуманістично-людинознавчий аспект його філософсько-естетичних переконань» (9, 77).

У кожному творі В.Стуса, «в кожному образі чи деталі приховано невідчитану інформацію про людину, яка примусила світ рахуватися з фактом своєї присутності на цій землі» (4, 332). Структуруючи художню модель буття, він порушував питання, що не перестають хвилювати людину в ті історичні періоди, коли зримо руйнуються основні принципи гуманізму. Духовні катаклізми в тоталітарному суспільстві й спричинена ними нівеляція індивідуального в людині в умовах абсурдного буття загострила відчуття поетом катастрофічної ситуації обездуховлення світу (світ – *цвинтар душ; душ спресованих мерзлота вічна*):

*Свіча горить. Горить свіча –
а спробуй, відшукай людину
на всю велику Україну.
Мигочуть тіні з-за плеча.
Безмовні тіні... (10, 83).*

Антропологічний вимір тексту В.Стуса, виявляючи його гуманістичний потенціал, виключає імперсональність людини, а тому інтенційований на гуманістичні засади буття. В цьому сенсі він є не лише літературним, але й морально-етичним гарантом гуманізму. В листі до рідних поет констатував своє прийняття в умовах кризи гносеологічного суб'єкта антропологічного проекту К.Леві-Строса. Пишучи про особисті враження від прочитаної ним «Структурної антропології» французького філософа, він говорив про важливість антропологічних виявів гуманітаристики: «Бути людиною в умовах фізикоядерного гегемонізму – надто тяжко [...] Леві-Строс пророкує, що 21 століття буде віком гуманітарних наук або його не буде» (11, 467). В здеморалізованій атмосфері антигуманного тоталітарного суспільства, зображеного фантастичним чином zdeформованим, поет протиставив «людину, яка творить саму себе, змертвілому світові» (12, 110):

*В безодні – ти. А погорою –
веселий бенкет божевіль.
Опроти всесвіту, опроти
небес, і місяця, й зірок... (10, 28).*

Особливе місце у філософсько-антропологічній проблематиці В.Стуса відводиться тілу, «питанню онтологічних універсалій, оцінкам людського тіла з погляду сутнісних та екзистенційних характеристик як явища культури та природи, складних взаємовідношень між тілом і душею» (13, 47). Тобто йдеться завперш про метафізику тіла як складову «антропологічної метафізики», основним аспектом якої, за словами Я.Паточки, є апологетизація Духу – у центрі й на вершині універсуму» (4, 220). В смисловій сфері художньої антропології В.Стуса тіло, попри його амбівалентність і презентацію як сегмента матеріального світу, постає завперш у площині трансцендентальній. Тілесний простір його тексту наділений тим «діалектичним ферментом, який перетворює його в універсальний простір» (14, 125).

У проблемному полі художньої антропології В.Стуса, як і Г.Сковороди, перебуває питання: «В чому суть *conditio humana* ?». Антитетика душі й тіла в його поезії перебуває у межах художніх інтенцій барокового стилю давньоукраїнського мислителя, який у діалозі «Двоє» говорить про дуалізм людської природи, вічний конфлікт «поверхні» та «глибини душевної». Процес «самовіднайденості» людини духовної («внутрішньої») пов'язується філософом із виходом поза межі дійсного світу й прямуванням до Вічного (Божого). В духовному просторі Стусової лірики також виявляються нові сюжети людського життя, набуваючи майже універсального характеру. Він створює метафоричні картини, глибинний сенс яких акцентує ефект дотичності людини до Вічності (*як мені небеса болять*).

Образна система поезії В.Стуса функціонує як «цілісний і наскрізний образ трансцендентного відземного пориву» (15, 100), номінативним центром якого є *шлях д'гори*. Вертикально-просторова вісь із сіткою бінарних координат типу «верх-низ» має аксіологічно-автентичну духовну центрацію. «Донебне» стримління духовного ества ліричного героя (*проминання – воно підносить*) потверджує засадничу антропологічну складову бачення людини як істоти «вертикального спрямування» (тіло/дух). Тіло стає для поета «оформленим» просторовим буттям людини, більше того, осердям її «просторового самовизначення». Дихотомічність людської природи, її дуальність вирішується ним на користь духовного. Його духовний (художній) досвід визначається тілесним способом здобування; тіло становить межу й водночас місце переходу реального в ідеальне і навпаки. Воно трактується як «засіб (медіум) вираження та уявлення; його енергія перетворює світ в слово і образ» (16, 125). Надаючи тілесності певного метафізичного сенсу, він конституює метафізичну відмову від тіла (*Здичавів дух і не впізнає тіла*).

У поезії В.Стуса прочитуються складні взаємовідношення між тілом і душею (*Тепер душа втікає твого тіла, / у серці залишаючи діру*). Тіло, попри його амбівалентність, моделюється

ним крізь призму духовно-душевного начала, постулюючи метафізичну субстанцію. Йдеться, отже, про «олюднення» тіла. Поет репрезентує ту тілесність, про яку О.Лосєв писав: «Людська тілесність означає, що, крім тіла, береться до уваги вся людина, тобто разом з її психікою, її розумовим складом, з її індивідуальними особливостями» (17, 144). Душа у В.Стуса становить собою своєрідний «автономний комплекс» (К.-Г.Юнг), котрий творить окремішне, зазвичай виключене з ієрархії свідомості й прафанного буття психічне життя індивіда (*...тіло ваше здушить ця зраджена душа*).

В.Стус ненастанно шукає «центр, точку опертя, в якій людина могла би сконцентруватися, відшукати саму себе, усталитися у світі розмитих понять та ідеалів. І такою точкою опертя людина знаходить саму себе, свій внутрішній генетичний та набутий досвід» (8, 49). Розгортаючи антропологічну проблему «практики себе» (за Л.Тарнашинською – «*набуття себе-досвіду*»), поет структурує авторську художньо-філософську гіпотезу пізнання себе через пізнання світу, який, своєю чергою, творить із людини «суб'єкт досвіду». Частиною авторського тексту стає ретроспектива, заснована на властивостях людської пам'яті (*Верни до мене, пам'яте моя*). Цей «нетривіальний маршрут» (М.Кодак) в умовах «вертикальної труни» поет пов'язує із віднайденням прихистку для власної душі. Він з'єднує розсіяні відомості минулого, проходить «чагарями спогадів», створюючи у такий спосіб надтекст. У здійсненні суб'єктивного відбору пережитого й відчутого (вірші: «Схилися до багаття давніх спогадів», «Схились до мушлі спогадів і слухай...», «Йди в кубельце спогаду, – зогрійся...» та ін.) для нього особливо важить те, що болісно пропускається крізь душу (*спогадування – ніби смерть уроздріб*), стимулює його самозосередження (*десь я спинився в самовивиданні*). Поет почергово репрезентує об'єктивне й суб'єктивне начала, вводить у тексти безпосередні спостереження, естетизуючи спогад:

*Самого спогаду на дні,
як зірка у криниці,
вона з'являється мені –
і світить, і святиться* (10, 9).

У художньо-філософській концепції В.Стуса досвід як ключова категорія антропології постає не стільки в її традиційному значенні (знання про світ, набуті аргіогі), скільки як «досвід спілкування з фіктивною дійсністю тексту» (18, 96). Виявляючи інтерес до «струмування часу», поет уводить трансцендентне до «біжучої історії» (К.Москалець), до об'єктивного досвіду. Достовірним є те, що він черпає мотиви своєї поезії також із пригаданого досвіду (досвід «передіснування»), що оприявнюється в тексті як метафізична універсалія й виражається із сюрреалістичною експресивністю. Поет осягає відповідний його психологічному стану своєрідний «сеанс спрямованого фантазування» (Р.Дезольє). Рух його поетичної думки струмує *дорогою повернення*, що її задекларовано ще у збірці «Веселий цвинтар» (*...простуй назад. Бо тільки там життя – це до народження*). Слово митця, *сягнувши споду, глибше суть бере, / аби вона повік його корила*. У його текст (радше – підтекст) включається сакральний час (*Я бачу те, що бачили віки*); ліричне ж самоозначення незрідка має віртуальний характер і позбавлене видимих меж локалізації часу й простору. В.Стус тяжіє до метафізичного «самовивільнення» в слові, «розповнення», тобто «розкриття світу внутрішнього через максимальне вивільнення енергії авторського Я. Так поняття мистецької щирості виступає у В.Стуса синонімом свободи само-виявлення в часопросторі культури, окресленої ним як гуманістична домінанта» (9, 79). При цьому очевидно, що його мислительна енергія в плані духовного *розпросторення* (*розкрилення*) сягає витоків антропології та практичної філософії Г.Сковороди. Деякі його рядки (*бо жити – то не є долання меж, / а навикання і самособоюнаповнення*) сприймаються як художня ілюстрація ідеї ставання собою (*Намагаймось пізнати самих себе...*), розроблюваної Г.Сковородою в його діалогах. Екзистенція людини в нього, як і в його великого попередника, проявляється у трансцендентуванні, тобто у «виході за межі» (*оце твоє народження нове*), в подоланні силового поля профанного буття (*вічність пізнаю*), активно пропагованого й утілюваного в життя давнім філософом. Поет реалізує ідеї філософської антропології, порушуючи проблему метафізичного місця людини в цілісній структурі буття. Не маючи можливості змінити свого життя, він віддається спостереженням того, що діється довкола, вловлює

монотонний плін часу. Такий психологічний стан відкриває перед ним нові можливості пізнання світу, дозволяє йому злитися з ним, відкинути все суєтне, минуше, стати частиною єдиної системи Всесвіту (*Так явно світ тобі належать став*).

Розгортаючи світоглядні ідеї в надособовому трактуванні, В.Стус синтезує гносеологічну проблематику з морально-етичною. При цьому він повсякчас декларує метафізичний концепт, побудований «за принципом *praeter naturam* (всупереч природі) й реалізований в образі людини-мистця, приреченої на самотність саме тому, що вона живе «духовно» в матеріальному світі» (2, 20). Подібно до свого улюбленого поета Рільке, В.Стус-митець репрезентував особистість, що «уособлювала буття духу» (Г.Марсель). Тут ідеться про вроджене стремління до платонівського ідеалу «постійного самовдосконалення», що, власне, в кінцевому підсумку призвели його до «самоопанування, стоїчної атараксії (*нестраждальності*) та готовності (*Сподоб мене, Боже, високого краху!*...). Давно готовий, переживши все багатократно в уяві як доконаний обов'язок і як звільнення, він вітає «певний день» розлучання із світом» (19, 269). Тут цілком резонно вести мову про те, що життєтворчість В.Стуса оприявнює класичний взірець антропологічного тексту, оскільки останній вимагає персональної відваги автора, його жертвності. У статті «Серед грому і тиші» він говорить про «усвідомлення свого добровільного індивідуального обов'язку», а «стереоскопічний простір авторового існування» узалежнює від свідомості «обов'язку бути самим собою», який бачиться йому як «найтяжчий хрест вивіреної людини-сучасника (20, 144).

Змістові параметри цього чину В.Стуса, зумовлені інтуїтивно передбачуваною й незбагненою заданою долею, різнопланові й об'ємні: усвідомлена обраність (*Благословляю твою сваволю, / дорого долі, дорого болю...*), усвідомлене вмирання на шляху до мети в ім'я інших (*...голови гнути я не збирався, бодай що б там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставати до загину*) (4, 335). Стусове буття явило апологію смерті-офіри, сумісну із євангельською міфологемою «тернового шляху», далекого від життєохоронного ества земної людини. Для нього «інстинкт смерті» стає моментом «другого народження», «народження з висот, від духу», що є такою ж фундаментальною силою поведінки, як і «прагнення до життя» (З.Фрейд). Подібно до представників барокової духовної культури, В.Стус осмислює смерть як початок нового життя, благає Бога про її прихід (*Наблизь мене, Боже, і в смерть угорни*), «запрошує» її до себе, щоби *збагнути / оте, що ми збагненням перейшли*. Для нього фізична смерть – біла ніч потойбіччя, *порожнеча довгождана*, а найперше – *самоповертання до роздоріжж* (*Я відчуваю власну смерть живою, як і загибель самовороттям*). Для ліричного героя В.Стуса, як, власне, й для нього самого, життя тотожне смерті. У віршах такого смислового плану феноменологія абсорбує гносеологічні виміри буття. Поет шукає слова, релевантного суб'єктивному стану й водночас об'єктивуючого його (*Живі – у домовині. Мертві – ні...*). Наділений містичним провидінням, він декларує образ *видимої смерті*. Нерідко смерть у його віршах постає в романтизованому ореолі (*лебедина-смерть*). Вона тлумачиться як ціль та висновок земного буття, важлива передумова «істинного безсмертя» (Л.Карсавин) (*душа поневольть полони. / Їй радісно вмерти, бо світ цей сліпить, / бо суще не любить живого*). Смерть у його трактуванні естетизується, не перетинаючись зі смертю як явищем біологічним чи соціальним. Її онтологічний сенс в його текстах кореспондує і з категоріями морально-етичного плану, з виразною абсолютизацією «собівартості» особистості відповідно до її спромог «обрати собі на зріст» свою смерть. У зверненні «Двоє слів читачеві» поет писав: «...ціную здатність чесно померти. Це більше за версифікаційні вправи» (21, 42).

Означені аспекти антропологічного дискурсу В.Стуса по-різному проявлялися в різний період його «життєсмерті». У віршах останніх років дедалі очевиднішим ставало «згасання первісного творчого пориву і неодноразові повернення до випробуваних форм» (5, 36). Межова ситуація безвиході й «смертеіснування» «загостила грані сприйняття й оголила нерви» (Д.Стус) поета. Він, як свідчать його передсмертні листи та вірші, болісно відчував абсолютну відірваність від світу й наближення кінця (*Невже я сам-один на цілий світ, / вогненний скалок вікового гніву...*). В його ліриці все частіше з'являються мотиви незворотності часу (*Усе в минулому*). Поетова думка генерує метафоричний ряд символів на означення життєвих меж (*колиска і труна; коріння і крона*). Усе це свідчить про завершення

«дозрівання кшталту» (*Розкрилені висі твої пронеслися, / попереду прірва...*). Мабуть, саме тому наприкінці життя він прийшов від Ж.-П.Сартра та інших екзистенціалістів до К.Леві-Строса. Однак це тема окремого дослідження.

Вивчення антропологічного виміру тексту В.Стуса, безвідносно до часу його написання, видається нам перспективним не лише у зв'язку з літературознавчою проблемою непрочитаності його творчості в означеному ракурсі, але й з практичною потребою зняття тих суперечностей, що виникли між культурою і суспільством у так званому постмодерному соціумі, яким нині є Україна.

1. Нич Р. Антропология літератури. Культурна теорія літератури. Поетика досвіду: Університетські діалоги. – К., 2007.
2. Рязанцева Т. Трансформація тем і мотивів метафізичної поезії в літературі ХХ століття // Сучасність. – № 3.
3. Паточка Я. Єретичні есеї про філософію історії. – К., 2001.
4. Стус Д. Василь Стус: Життя як творчість. – К., 2005.
5. Москалець К. Василь Стус: незавершений проект // Стус В. Збір. творів: У 12 т. – К., 2007. – Т.1.
6. Стус Д. Василь Стус // Усе для школи. – К.; Львів, 2001.
7. Стус В. Твори: У 4 т., 6 кн. – Львів, 1994. – Т.4.
8. Тарнашинська Л. Літературознавча антропология: Новий методологічний проект у дзеркалі філософських аналогій // Слово і Час. – 2009. – № 5.
9. Тарнашинська Л. Презумпція доцільності: Абрис сучасної літературознавчої концептології. – К., 2008.
10. Стус В. Твори: У 4 т., 6 кн. – Львів, 1999. – Т.3, кн.2.
11. Стус В. Твори: У 4 т., 6 кн. – Львів, 1999. – Т.6, кн.1.
12. Коцюбинська М. Мої обрії: В 2 т. – К., 2004. – Т.2.
13. Ткачук М. Творчість Івана Котляревського: антропологічний та естетичний дискурси: Монографія. – Суми, 2009.
14. Мерло-Понті М. Феноменология сприйняття. – К., 2001.
15. Моренець В. До питання модерності лірики Василя Стуса: Художньо-філософські аспекти індивідуального стилю // Наукові записки Києво-Могилянської академії: Філологія, 1991. – Т.4.
16. Вульф К. Антропология: История, культура, философия. – СПб., 2008.
17. Лосев А. Очерки античного символизма и мифологии. – М., 1993.
18. Марковський М. Антропология, гуманізм, інтерпретація // Теорія літератури в Польщі: Антологія текстів. Друга половина ХХ – початок ХХІ ст. – К., 2008.
19. Соловей Е. Українська філософська лірика. – К., 1998.
20. Стус В. Серед грому і тиші // Сучасність. – 1995. – № 1.
21. Стус В. Твори: В 4 т., 6 кн. – Львів, 1994. – Т.1, кн.1.